

արդիւած. եւ որովհետեւ Հայք շատ բարեկեցիկ էին, «Հակայական կողոպուտի ծրագիր մըն է, ինչպէս նաեւ վերջնական հարուած մը ցեղը ընջելու»: Երկաթուղին ահագին թուով թշուառներ կը բերէր Հալէպ, հազարներով ալ հետիոտս կու գային: Օգոստոս 1է վեր հասած էին 20.000 հոգի, եւ մեծ մասը գէպի Դամասկոս-Համա կը քշուէին (— այս միջոցին —), քիչերուն թոյլ կը տրուէր քաղաքը մնալ: Ամէնքը ճամբան ամէն կարգի խոգծութեանց ենթարկուած էին, եւ՝ ի բաց առեալ Այնթապի տարագրեալքն, հազիւ քանի մ'այր մարդ, տասը տարեկանէ վեր աղջիկ կամ նորահարս մնացած էին: Ուղեւորը կը պատմէին թէ արահետք լի էին դիակներով. Ուռ-Հայի եւ Արաբ-Բունարի միջեւ, 25 միլոն դժի նաեւ խճուխոյ վրայ 500է աւելի անթաղ դիակներ կը մնային: Ամսոյն 17ին ներքին գործոց նախարարէն հրաման եկած էր որ «Բողոքական Հայերը ճանձնաւոր որ են, բայց 19ին ուրիշ հրաման մ'եկած էր թէ «ամէն Հայեր առանց զանազանութեան տարագրուելու են»: Մարտինէ կը տարագրուէին ամէն ազգ ու կրօն. «Ասորիք, կաթողիկէայք (Հայք) քաղաքացիք եւ Բողոքականք, եւ «Թերեւս նաեւ Հրեայք»: Բանաձեւն է «Թուրքիա» Իսլամականութիւն: Լաւատեղեակ իրազեկները Հայոց «միջեւ 15 Օգոստոս ամբողջական իրաւարը կը համարին 500.000է վեր»: «Վնասուած հողաբաժինը կը պարունակէ նահանգներս Վանայ, Կարնոյ, Բաղէշի, Տիարպէքի, Մամուրէթ-ու-Աղեղի, Անկիւրիոյ եւ Սեբաստիոյ. ասոնց մէջ Հայերն արդէն գործնական իրաւունք ունենալու են: Կը մնան Հալէպ ու Ատանա որ լրանայ, եւ հոս ալ շարժուած արագ դարգացում ունի» (Բայս, էջ 549):

Միեւնոյնը կ'ըսէր Հալէպի գերմ. հիւպատոսը քանի մ'օր յառաջ գրելով. «Այս տեղւոյ Հայերը ռե-է-է մէջ (= Կարնի եւն) փառացած Հայոց թիւը գոնէ երկու, հաւանորէն ասիւ մէջ Լուր-Կալարա-որ հոգի կը հաշուեն: Ամենամեծ մասամբ արանց սպանութիւնն ու թէ քրդերը գործած են, այլ ուրիշները: Ծանօթ նշաններ կան թէ այն ոճը (Methode) որպէս թիւերը ճամբան վրայ սպանելու, պիտի գործադրուի նաեւ Հալէպի եւ Մարաշի գաւառներու մէջ: Ճեմալ փաշայի հրամաններն ասոր հակառակ են. բայց կոմիտէն ասոր ի կողմն կ'աշխատի: Բողոքական Հայերը պատերազմական նախարարէն ու ներքին գործոց նախարարէն հեռագրաւ իրին խնդրած են որ իրենց ալ կաթողիկէայ Հայոց տրուած՝ միեւնոյն իրաւունքները շնորհուի: Ասոր կը կցէր Մարդման ծանօթութիւնը թէ «առաջին պատեհութեան թալանաթիւքով պիտի միջամտեմ բողոքական Հայոց համար» (12 Օգոստ. 1915, թ. 134):

Հոս յանկարծ մէջտեղ կ'ենէ նախ խնդիր մը, որ պնդու հետեւ փաստաթղթերու մէջ գրեթէ այլ եւս չի պակսիր, իբր թէ բացառութիւն մը կաթողիկէայ եւ բողոքական Հայոց համար, որ՝ եթէ իրօք պահուէր, միեւնոյն արարական կէտ մը պիտի ըլլար: Միեւնոյն միջոցին կը շեշտուի երբեմն կաբեւորագոյն կէտ մըն ալ, այն է՝ Ճեմալ փաշայի, Գ բանակի վերին հրամանատարին, որուն

իրաւասութեան ներքեւ էին Կիլիկիա եւ Հալէպի նահանգը, իբր թէ տուած հրամանը՝ կոտորածն արդիւելու: Այս կէտերը կ'արժէ քիչ մ'աւելի մանրամասն տեսնել, շարունակելով միանգամայն պատմութեան ընթացքը:

(Հարաւորութիւն)

Հ. Յ. Տ.

ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՅ ԳԱՆԱԶՆԱԳԻՐԸ

ՅԱՋՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՅ

(Հարաւորութիւն - Վերջ)

45. Գարրիէլ Շիրոյեան:

Խաչատուր մահուան վրայ¹ Վանայ առաջնորդ Գարրիէլ եպիսկոպոս կեղեցականաց եւ իշխանաց խորհրդակցութեամբ, Աղթամարայ կաթողիկոսութեան առ ժամանակեայ տեղակալ կը դնէ վանքի միաբաններէն նշանաւոր Խաչատուր վարդապետը: Յուլիս 16ին ալ Աղթամարցիք եպիսկոպոսներով, վարդապետներով, քահանաներով եւ ժողովուրդով թախանձանաց թուղթ մը կը գրեն բաղմակնիք ստորագրութեամբ առ Պատրիարքն եւ Հոգեւոր ժողովը ի Կ. Պոլիս, խնդրելով որ իրենց կաթողիկոսութիւնը չբարձուի, այլ ըստ հինաւորաց սովորութեան՝ Հոգեւոր եւ Գերագոյն ժողովոց գիտութեամբ՝ ընտրուի արժանաւոր կաթողիկոս մը: Կը յայտնեն միանգամայն թէ անհրաժեշտ է Աղթամարայ համար կաթողիկոս մը դնելը երկրին եւ ժողովուրդեան բարւոյն եւ խաղաղութեան համար. հակառակ դէպքին կրնան մեծա-

¹ Խաչատուր կաթողիկոսի մահունէն ետքը տեղի ունեցած խնդրոց մասին 1851էն մինչեւ 1876 երկարապատում աւանդած է Մ. եպ. Իզմիրեան՝ Հայրապետութիւն Հայաստանեայց առաքելական Ս. Եկեղեցւոյ եւ Աղթամար ու Սիւս. Կ. Պոլիս 1882, էջ 310-424 եւ 1006-1068. Ասիէ օգտուելով երկար գրած է խնդրոյս վրայ նաեւ Հ. Ս. Էփրէկեան՝ ԲՁՄ. 1898, էջ 324-326 եւ 413-418: Կարեւոր տեղեկութիւններ կան նաեւ հետեւեալ տետրակին մէջ, որ անձանթ մնացած է Իզմիրեանի եւ Էփրէկեանի. «Տեղադիր աղետարի անցից եւ անկարգութեանց տանն Աղթամարայ, գրեալ Յովսէփ վարդապետի Վանահօր նարեկայ վանից: Կ. Պոլիս 1873: Գրուած է «1866 Ապրիլ, Վան» եւ խաւրած առ Գեորգ Կաթողիկոս Մելիքեանի, Տեա եւ Յովսէփ. Վ. Բազումչոյ դրութիւնը, զոր պիտի յիշատակենք վարդ. Հիմնուած այս գրութեան համար աստի տալ Աղթամարայ վերջին երկու կաթողիկոսներու պատկերը:

² «Արաբ» 1897, էջ 53:

մեծ շփոթութիւններ (կրօնափոխութիւն) ծագիլ, որոնց հետեւութիւնք փնասաբեր կ'ըլլան ազգին: Աղթամարցւոյ այս նամակը մեծ ազդեցութիւն կ'ընէ Հոգեւոր ժողովոյն վրայ, որ հակառակ իւր 1843 տարւոյ որոշման, նոյն 1851ի Յունիս 28ին գումարման մէջ կարեւոր կը տեսնէ արժանաւոր եւ ազգասէր եպիսկոպոս մը Աղթամարայ կաթողիկոս ընտրել: Գերագոյն ժողովն ալ կ'ընդունի այս որոշումը: Աղթամարցիք ըստ յանձնարարութեան Գերագոյն ժողովոյ՝ կը ներկայացնեն կաթողիկոսական ընտրելեաց ցանկ մը, ուր եօթը հոգի նշանակուած էր, յորս առաջին տեղին կը բռնէր Վանայ առաջնորդն Գաբրիէլ եպիսկոպոս. եւ առանձին կերպով կը խնդրուի որ Գաբրիէլ կաթողիկոսանայ:

Ազգային ժողովոյն 1851 թուի Օգոստոս 7ի գումարման մէջ եղած որոշման համեմատ պաշտօնական գրով կը յայտարարուի Աղթամարցւոյ թէ Վանայ առաջնորդն Էջմիածին ձեռնադրուած ըլլալով՝ Աղթամարայ կաթողիկոսութեան իրաւունք չունի. նոյնը յատուկ թղթով մը կ'իմացուի նաեւ Գաբրիէլ եպիսկոպոսին: Բայց Աղթամարցիք այդ պաշտօնական յայտարարութեան հակառակ՝ ժողով գումարելով ի Վան, իրենց կաթողիկոս կ'ընտրեն ՂԳաբրիէլ եւ ապա կը խնդրեն ծողովէն, որ ըստ ըղձից եւ կամաց ժողովուրդեան՝ տնօրինէ խնդիրը: Ազգային ժողովն ալ նոյն տարւոյ Դեկտեմբեր 14ի նիստին մէջ՝ ընդդէմ իւր առաջին որոշման, արժանաւոր դատէ որ Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնն իրրեւ առաջնորդութիւն կցորդելով Վանայ առաջնորդ Գաբրիէլ եպիսկոպոսի անուանը՝ խնդրագիր տրուի եւ կայսերական հրովարտակ առնուի իրրեւ առաջնորդ Աղթամարայ, եւ այս մասին ծանուցուի նաեւ Էջմիածին:

Յակոբ պատրիարք ջանալով կատարել ժողովոյն որոշումն՝ խնդրագիր կու տայ բարձրագոյն Դուռը՝ Գաբրիէլ եպիսկոպոսի պաշտօնին քաղաքական հաստատութեան համար, եւ 1852, Յունուար 31ին այս նկատմամբ կը գրէ Էջմիածին Ներսէս Ե. Աշտարակեցւոյ:

Բայց դեռ Կաթողիկոսէն պատրիարքական թղթոյս պատասխանն չեկած՝ Կ. Պոլսոյ Հոգեւոր եւ Գերագոյն ժողովները միարան 1852, Յունիս 5ին Աղթամարայ կաթողիկոսի, միաբան եպիսկոպոսաց, վարդապետաց, քահանայից եւ ժողովուրդոց համար զանազան կանոններ կ'որոշեն. մի եւ նոյն ժամանակ կը գրուի առ Գաբրիէլ, որ Աղթամարայ վիճակին կաթողիկոսական

օժումն ընդունի ի միութարութիւն ժողովուրդեան եւ յանդորրութիւն ազգին:

Կ. Պոլսոյ Պատրիարքը վերոյիշեալ կանոնները եւ Գաբրիէլ եպիսկոպոսի կաթողիկոսական օժման հրամանը ղրկելէն վերջ՝ ի պատասխանի իւր գրոյն՝ կ'ընդունի Ներսէս Ե. կաթողիկոսի կոնդակը, գրուած Յունիս 16ին ի Տփղիս: Այդ կոնդակը խիստ յանդիմանական ազդարարութիւն էր Կ. Պոլսոյ ազգային գործիչներուն, որով վեր ի վար կը յեղաշրջուէին Հոգեւոր եւ Գերագոյն ժողովոց որոշումները:

Գաբրիէլ եպիսկոպոս Էջմիածնի հաւանութիւնն չընդունելով՝ 1853ին հրաժարականը կը ներկայացնէ Պատրիարքարան ի ձեռն Կրճիկեան Յակոբ աղայի. բայց չընդունուելով (Բիւզանդիոն, Թ. 1200) առանց կաթողիկոսական օժման, պարզ ընտրեալ կաթողիկոս կամ արքեպիսկոպոս անուամբ մինչեւ 1856 Սեպտեմբեր փոխանակարար Աղթամար (1854) եւ Վան (1854—1856) տարտամ գրից մէջ մնալէ ետքը, ճարահատեալ կը սկսի վերստին միայն Վանայ առաջնորդական պաշտօնը յառաջ տանիլ, ուր եւ քիչ վերջը յանկարծամահ կը վախճանի (Բիւզ. անդ):

Հոգեւոր եւ Գերագոյն ժողովները Գաբրիէլի փոխարէն Աղթամարայ եւ անոր վիճակաց առաջնորդ կը կարգեն Եղեսացի Յակոբ եպիսկոպոսը, որուն պաշտօնավարութիւնն շատ կարճ տեւելով՝ Աղթամար կը մնայ ոչ միայն առանց կաթողիկոսի, այլ եւ անառաջնորդ: Այն ժամանակ սուրբ Խաչի միաբաններու խորհրդով վանքի կառավարութիւնը դարձեալ կ'անցնի Խաչատուր վարդապետի ձեռքը: Այնուհետեւ Խաչատուր Ներսէս Աշտարակեցւոյ մահը ոչ Աղթամարցիք խնդիր յարուցած են իրենց կաթողիկոսութեան համար եւ ոչ ալ Կ. Պոլսոյ ազգային կրկին ժողովներն որոշում մ'ըրած են այս նկատմամբ: Ներսիսի մահէն (26 Սեպտ. 1857) ետքը կը սկսի միւսանգամ արծարծիլ Աղթամարայ կաթողիկոսական խնդիրը: Յետ այլ եւ այլ բանակցութեանց եւ խորհրդոց՝ Կ. Պոլսոյ Գերագոյն ժողովը կ'որոշէ Աղբիանու պոլսեցի Սարգիս եպիսկոպոսն, որ նոյն տեսն Մոլտաւիա-Վալաքիա կը գտնուէր հոգեւոր այցելուի պաշտօնով, ընտրել Աղթամարայ կաթողիկոս: Անոր որոշումն կը հաստատէ նաեւ Հոգեւոր ժողովը. բայց Սարգիս եպիսկոպոս անձնական տկարութիւնք պատճառ բերելով՝ կը հրաժարի իրեն եղած առաջարկէն: Ասոր վրայ Գերագոյն ժողովը կ'առաջարկէ կաթողի-

կոսացնել Ռուսոթոյի առաջնորդ Թադէոս եպիսկոպոսը. զոր ընդունելով Հոգեւոր ժողովը՝ 1858 Փետր. 4ի նիստի մէջ կ'որոշեն որ Աղթամարայ կաթողիկոս ընտրուի Պետրոս եպ. Պիւլպիւլի: Նոյն տարւոյ Մարտ 14ի նիստին մէջ այս որոշումն վերահաստատելէ ետքը՝ առանձին Պայմանագիր մ'ալ կը պատրաստեն, ուր կը ճշգրտին կաթողիկոսին իրաւունքները: Մարտ 17ին կը ստորագրեն պայմանագրոյս Աղթամարցիք:

46. Պետրոս Պիւլպիւլ (1858—1864):

Այսպէս Աղթամարցիք կաթողիկոսի օծման մասին Պատրիարքարանի հաւանութիւնն ընդունելով՝ յետ ծանր շփոթութեանց 1858, Յուլիս 24ին կը ձեռնադրեն զՊետրոս Պիւլպիւլ, թէեւ յանձնարարուած էր իրենց՝ օծումն յետ օծման ընդհանուր Հայոց կաթողիկոսի տալ: Ձեռնադրին էր Թորոս եպիսկոպոս Մակարայեցւոց վանքէն:

Պետրոս Պիւլպիւլ ձեռնադրուելէն յառաջ իւր նախանձորդին՝ Յակոբ Եղեսապետի հետ հարկ էր մրցութիւն մ'ի գլուխ հանել: Յաղթանակն տարաւ ինքը՝ շնորհիւ Աղթամարայ իրեն կուսակից միաբանից՝ Խաչատուր, Ղազար եւ Յակոբ Վարդապետաց, զորոնք ի վարձ իրենց այս աշխատութեան, յետ օծման կը ձեռնադրէ եպիսկոպոս:

Պետրոս Պիւլպիւլի ձեռնադրութեան եւ օծման միջոցին տեղի ունեցած անկարգութիւնները 1858 Օգոստոս 2 թուականաւ վանէն Կ. Պոլիս հասած նամակ մը, զոր ի մէջ բերած է Իզմիրլեան՝ այսպէս կը նկարագրէ.

1858 Օգոստ. 2 ի վան

«Երբ որ ասոնց (Աղթամարցւոց) վարդապետները (Ղազար եւ Գրիգոր) Կ. Պոլսէն դարձան ու եկան հոս (ի վան), իրենց կաթողիկոսութեան ֆէրմանն ու կոնդակը բերին (ի վան) քաղաք, եւ կարդալ տուին ի ներկայութեան աղլիս եւ երկուց ժողովոց եւ ստիպեցին ազգին եւ Պոլոս... Հայր սուրբին (Լիւմ անապատի այժմեան վանահայր) հրաման տալ Մարգար Եպիսկոպոսին որ գայ օծէ զՊիւլպիւլն կաթողիկոս, բայց ժողովը պատասխան տուաւ թէ «այս կոնդակաւ Պատրիարքն բացարձակ հրաման չէ տուած օծելու զՊիւլպիւլն, ապա թէութեամբ, եւ մենք չեմք կրնար Մարգար Եպիսկոպոսին հրաման տալ երթալ օծելու մինչեւ Պոլսէն

բացարձակ հրաման չգայ», այս պատասխանին վրայ վարդապետները ելան դնացին (յԱղթամար) բայց խոժոռեալ: Այս տեսածին պէս Եղեսեան (Յակոբ Եպիսկոպոս) ելաւ գնաց յԱղթամար, ուր եւ կը քաջալերէ զմիաբանութիւնն որ առանց կրկին հարցանելոյ Պոլսոյ ատենին (ժողովոց)՝ օծեն իւրեանց կաթողիկոսը, բայց Պիւլպիւլն կ'ընդդիմանայ միաբանութեան ըսելով թէ՝ «մինչեւ վանէն հրաման չգայ ինձի, ես չպիտի օծուիմ», այն ատեն միաբանութիւնն հանդերձ հոն գտնուող ուսմիկ ժողովրդովք կը բռնանան Պիւլպիւլին վրայ ու բռնին... կը մտցնեն ներս (յԱղթամար)... երբ կը տեսնայ Եղեսեան որ օծուելու զիջում չընէր Պիւլպիւլ՝ կը յորդորէ միաբանութիւնը որ ինք լինի կաթողիկոս. միաբանութիւնն ալ կստիպէ զՊիւլպիւլն որ եթէ ինքը չըլլար կաթողիկոս՝ իրեն տեղ Եղեսեանը օծէ, նա ալ կը պատասխանէ թէ՝ կ'օծեմ բայց երբ որ Պատրիարքէն հրաման բերել տայ... Վերջապէս Ողմեցիք սրով կըսպառնան Պիւլպիւլին ու կըսեն. «Եթէ դու չես լինիր կաթողիկոս՝ Եղեսեանն օծէ, կամ թէ դու եղիր՝ Եղեսեանը քեզի օծէ», Պիւլպիւլ կամայ ակամայ խօսք կուտայ զԵղեսեան օծելու. այս բանիս վրայ Հայոց ձորեցիք, Չուրստանցիք... բողոք կը բառնան ամբոխօք թէ՝ «Այս մարդ Եղեսեան... է... է ինչպէս մեզի կաթողիկոս կրնայ ըլլալ», ուստի եւ Պիւլպիւլը կը յորդորեն որ Եղեսեանէն օծուի, երբ Պիւլպիւլ յակամայից բռնադատեալ խօսք կուտայ կաթողիկոսական օծումն ընդունելու, յայնժամ Եղեսեան կը ժխտէ իր խօսքը եւ կըսէ. «Ես հիւր եկած եմ հոս՝ չեմ կրնար օծէր», իսկ երբ կը բռնանան, կըսէ թէ՝ «Մէկ Եպիսկոպոս չկրնար կաթողիկոս օծէր, հրաման չկայ», այն ատեն Պիւլպիւլն... կսկսի նախատել զԵղեսեան եւ ըսել թէ՝ «Երբոր դու օծուէիր մէկ Եպիսկոպոսով հրաման կար՝ ինձի չկայ, ուստի ասոր (Եղեսեանը) կառնուն ձեռք որ մինչեւ ցմահ դարնեն, բայց մահտեսի Յոհան եւ մահտեսի Ատոմ հազիւ հազ ամբոխին ձեռքէն կը թափեն ու կը փախցնեն զԵղեսեան... որ քանի մը օրէն յետոյ չուեց դէպի Պոլիս... Հինգշաբթի օր մը որ Յուլիս 24 էր, Պիւլպիւլ մէկ Եպիսկոպոսով օծուեցաւ կաթողիկոս, եւ նոյն շաբաթ օրն Յուլիս 26 Հիզանի Յակոբ վարդապետ, կարճահասակ Խաչատուր վարդապետ ու գրագիր Ղազար վարդապետ եպիսկոպոս ըլլաւ...»:

Պետրոս Պիւլպիւլ կը ներկայացուի երկայն հասակ, ջղուտ, թխտաբէմ եւ ահարկու արտաք-

նով, վարուք սակայն օրինակելի անձ մը չէր. բայց գործունեայ էր: Յովսէփ վարդապետ կը գրէ իւր Տեղեկագրին մէջ (էջ 8).

«Պետրոս այս տանէր ըստ բաւականին զկառավարութիւն Աղթամարայ եւ ժողովրդեան. շատ բարբարոսք դողային ի նմանէ. շատ եւս այն էր զի հարուածս եւ դատաստանս կրէին ի ձեռաց նորին. առնէր խնամս աղքատաց, շէն պահէր զՏունն, եւ անփառասէր որ էր եւ խոշորակեաց. սակայն ի բանս եւ յիրս կարի ճարտար. ունել ունէր եւ պակասութիւնս, այո՛, զոր ոչ կարեմք արդարացուցանել: Այլ զսա չկարացին ընկճել՝ ոչ ձեռք եւ սպառնալիք ահարկու քրդաց մեծամեծաց, ոչ դեղ մահու՝ արբուցեալ նմա յոստան, զոր եւ թափեաց անդրէն, ոչ այնչափ վշտակութիւնք եւ արսորանք եւ տուգանք եւ պէս պէս տանջանք, զորս յառաջագոյն կրեալ էր. սակայն ընկճեցաւ եւ եթ ի հարազատէն իւրմէ խաչատուրէ, որ ինքեան իսկ էր ձեռնասուն, եւ զամենայն վերակացութիւն կառավարութեան նմա հաւատացեալ:»

Յիշեալ խաչատուր եպիսկոպոս Պետրոս կաթողիկոսի գլխաւոր աջակիցներէն մէկն էր. կաթողիկոսն զինքը իւր գանձապահն եւ գործակալն կարգած էր: խաչատուր եօթը տարի այս պաշտօնը վարելէ ետքը, — երբ աւելի իւր գանձարանը ճոխացնելու մտադիր կ'ըլլայ, — ի վեր կը հանէ իւր սրտին խորհուրդը՝ կաթողիկոսն տապալել եւ ինքն գրաւել աթոռը: Իրեն կուսակիցներ ունէր կաթողիկոսին անհամակիր միաբաններ, որոնց թուին վրայ կը յաւելու կաշառքով աշխարհականներ ալ: Ասոնց մասնակցութեամբ 1864 Սեպտ. 10ին Նարեկայ վանքին մէջ ժողով մը կը գումարուի, ուր ներկայ կ'ըլլան նաեւ Ղազար եւ Յակոբ եպիսկոպոսները, եւ կը սահմանուի վար առնուլ զՊետրոս եւ օծել զխաչատուր կաթողիկոս: Որոշումս ի գլուխ հանելու յարմարագոյն ժամանակն կը համարուի Սեպտեմբեր 24, երբ Պետրոս Պիւլպիւլ Ախվանց գիւղը կը գտնուէր, կզղկէն դուրս: Պետրոս կաթողիկոս կ'իմանայ անոնց խորհուրդը. ի գերեւ հանելու համար դաւը, կը փութայ անոնցմէ յառաջ անցնել Աղթամար. բայց հաղել թէ ոտքը նաւ կը գնէ ծերունի կաթողիկոսն՝ յետոս կը մղուի խաչատուր կուսակիցներէն՝ եւ ջուր կ'իյնայ. իսկ խաչատուրեանք կ'աճապարեն կզղկն:

Կաթողիկոսն մեծ ճգամը ինք զինքը ցամաք հանելով՝ զուր կը սպասէ ամբողջ գիշերը՝ կզղկէն Սիւրբաններու օղնութեան յուսահա-

տած առտու ժշափանց գիւղը կ'երթայ եւ հոն «յախոռի Նէթոյեան Մանուկին երթեալ ընկողմանէր¹»: Այն ինչ կը պատրաստուէր Վան երթալու՝ այս անիրաւութեան դէմ բողոքելու համար, երկու օր վերջ՝ Սեպտ. 28ին «ի վերջին գիշերին երկուց աւուրցն սպանաւ յանկողնի, յախոռի Նէթոյեան Մանուկին ի ժշափանց գիւղ» խաչատուրի հաւատարիմ սպասաւորի՝ Եռսուֆ անուն քիւրդ աւազակի ատրճանակի հարուածներով:

Հանգուցելոյն մարմինը կը տարուի կզղկն եւ «առանց բանի աղօթից եւ կարգի կատարելոյ» եղին ի հող տապանի, զոր ինքն իսկ էր պատրաստեալ ի կենդանութեան իւրում²։ «Վան զի, կը գրէ Յովսէփ վարդապետ, սովորութիւն է կաթողիկոսացն Աղթամարայ պատրաստել վաղագոյն զգերեզմանս, գոգցես գիտելով թէ մօտ է ինքեանց մահ յետ կաթողիկոսանալոյն, զի մինն ի միւսմէն տեսեալ ուսանի զիւրն»։

Կաթողիկոսին արկածալից մահն երկար քննութեան կ'ենթարկուի ի Վան եւ ի Կ. Պոլիս:

47. Խաչատուր Եիրոյեան

(1864—1895):

Մինչդեռ Պետրոս ծերունի կաթողիկոսն ծովափին վրայ օրհասի մատնուած էր, խաչատուր եպիսկոպոս Եիրոյեան Բողոնիսի իւր համաժողով եպիսկոպոսներով կը հասնի Աղթամար, ուր Միաբաններու հաւանութեամբ հետեւեալ օրը Վարազայ խաչի տօնին կ'օծուի կաթողիկոս³ (1864, Սեպտ. 25):

¹ Տեղեկագիր, էջ 17:

² Տեղեկագիր, էջ 17—18:

³ Խաչատուր կաթողիկոսի կենսագրութիւնը տուած է Յովհ. Վ. Բազումի, հրատարակուած «Արքայութեան» 1897, Բ. գիրք, էջ 51—61, «Մի երես Աղթամարայ կաթողիկոսութեան պատմութիւնից եւ հանգուցեալ Տ. Խաչատուր կաթողիկոսի գահ բարձրանալը», ուր կայ նաեւ Խաչատուրի լուսանկարը առանձին եւ խաչկերացի տօնին տօնախմբութեան ժամանակ եկեղեցական հանդերձարման մէջ: Յովսէփ Վ. 1866ին իւր Տեղագրին մէջ անոր կենաց պատկերը գծած է հետեւեալ խօսքերով. «Սա յառաջագոյն ի մանկութեան իւրում եկեալ Աղթամար ծառայէր յոտոս Պետրոս Պիւլպիւլին եւ ինքն իսկ էր ի Գաւաշու (որ է հին Ուշտունիք), ի գեղջէն Բողոնիս, մօտ Աղթամար (որդի Շէրոյ անուն Նեստորական առօրոյ մը, ըստ Բազումի վարդապետի, «Արքայ», էջ 52), ապա ի դիպել տարագրել Պետրոս Պիւլպիւլին Աղթամարայ, իոյս տայ եւ Խաչատուրն ի Կոտայ անապատն, ուստի եւ յետ աւուրց՝ երեք միաբանք աշխարհականք Կոտայցայ... առեալ ընդ իւրեանս զայս պատանին նորահաս մատաղ՝ զխաչատուրն, դիմեն ի Ս. Էջմիածին... Նազուկան առնանեալ վարդապետ ոմն Ս. Էջմիածին... կացուցանի տեսուչ Ս. Հովսէփմեանց վանից, եւ Խաչատուրն ծա-

Պետրոս Պիլպիլի եղբրական մահն եւ խաչատուր անհրաման ձեռնադրութիւնը երկար խնդրոյ նիւթ կ'ըլլայ: Սպանման պարագաներն քննել տալով Բարձրագոյն դուռը՝ վանայ կառավարութենէն առ ինքն հասած յայտագրոյն վրայ 1865 Յունիս 7 թուական պաշտօնագրով մը Ազգային Պատրիարքարանին ծանուցած է թէ «որչափ որ Տ. Պետրոս կաթողիկոսն սպաննողները Եռսուֆ եւ Շահին անուն երկու փախստական քիւրտերն են կ'ըսուի, այսու ամենայնիւ Տ. խաչատուր սրբազանն ալ ուրիշ միաբանից հետ կ'երեւի թէ մեծ մասնակցութիւն ունեցած է գործոյն մէջ¹»: Տարի մը ետքը՝ 1866, Յունիս 12ին Ազգ. Պատրիարքարանի վիճակային Եկեղեցական ժողովը հետեւեալ վճիռը տուած է այս մասին. «վիճակային Եկեղեցական ժողովս տեղեկանալով եթէ խաչատուր եպիսկոպոս Աղթամարայ հանգուցեալ Պետրոս կաթողիկոսին կենդանութեան ատեն ինքզինքը անոր տեղ կաթողիկոս օծել տուեր է, անվաւեր վճռեց անոր կաթողիկոսութիւնը²»: Նոյն ժողովը մի եւ նոյն ժամանակ նոր ընտրութեան համար եռանուն ցանկ մը կը պատրաստէ: Այս հիման վրայ Ազգ. ժողովը 1866 Յունիս 22ի նիստին մէջ թափուր կը հրատարակէ զԱղթամար. եւ 1866 Հոկտեմբեր ամսոյ վերջերը Պատրիարքական խառն ժողովը Աղթամարայ վանուց կաթողիկոսական տեղապահ կը կարգէ³: Նոյն տարուայ Նոյեմբերի 14ին ալ

կ'որոշէ որ խաչատուր գայ Կ. Պոլիս ի դատ¹: Բայց խաչատուր Կ. Պոլիս կը հասնի հազիւ 1868 Հոկտ. 12ին: Քննութիւնը օր աւուր կը կնճռուին. միւս կողմանէ Աղթամարցիք անգագար դիմումներով եւ սպառնալիքներով կը պահանջեն խաչատուր հաստատութիւնը: 1875 Դեկտ. 4ին Եկեղեցական վիճակային ժողովը խնդրոյն վերջ տալու համար բաւական կը համարի խաչատուր երգմամբ խոստովանութիւնն լսել իւր սպանման մասնակցութեան նկատմամբ. որուն արդիւնքի վրայ կը կայացնէ որոշումն. «Համագումար ժողովս կը վճռէ թէ՛ խաչատուր կաթողիկոս իւր նախորդին՝ այս ինքն Պետրոս կաթողիկոսի սպանման ոճրոյն մէջ Բ. Գրտն ժամանակաւ՝ յարուցած կասկածէն ազատ եւ անպարտ է Ազգային Եկեղեցւոյ եւ խղճի առջեւ: Ուստի Ամենապատիւ խաչատուր Սրբազան... օրինաւոր կաթողիկոս է Տանն Աղթամարայ²»: Այս վճռէն ետքն ալ կ'ըլլան ինչ ինչ խնդիրներ Ազգային ժողովոյն կողմանէ: Բայց ամենէն վերջը կը հաստատուի վերոյիշեալ վճիռը. եւ խաչատուր կաթողիկոս կը մեկնի Կ. Պոլսէն դէպ ի պաշտօնավայրն 1876 Հոկտ. 20ին, զարդարուած կուրծքը Միւհիտիյէ առաջին կարգի պատուանշանով: Ըստ տեղեկագրին Երեմիա եպիսկոպոս Տէր-Սարգսեանի, ուղղուած առ Գէորգ Կաթողիկոս Էջմիածնի, «մինչեւ որ խաչատուր կաթողիկոս իրեն վերագրուած յանցանքը կը քաւէ՝ 1500 ոսկիի կը նստի³»:

Խաչատուր կաթողիկոսութեան այս տխուր սկզբնաւորութիւնը պատկերն է միեւնոյն ժամանակ անոր յետագայ գործունէութեան: Առանց մասնաւոր ուսումնական ընթացք մը կատարած ըլլալու՝ յեցած էր միայն բնատուր ճարտարամտութեան վրայ, խորամանկ, լաւ տեղեակ ժամանակակից քաղաքական պարագաներուն՝ գործեց աւելի անձին շահերուն համար, քան իւր զգեցած բարձր պաշտօնէն պահանջուած պարտուց համապատասխանելով՝ ժողովրդեան բարօրութեան նայեցաւ, թէեւ «եթէ կամք ունենար՝ իւր բնածին ընդունակութիւններով իւր ազգին կարող էր մեծամեծ ծառայու-

ողայել ի պէտս երթայ ընդ Նազուխանին. յետ ժամանակաց վախճանի Նազուխանն եւ դուռնոր զրամոց նորին մասնէն ի ծոց խաչատուրին: Նոյնպէս յաջողի կրկին ծառայել խաչատուրին Յովհաննէս եպիսկոպոսի ումնն. եւ ի մեռանել եպիսկոպոսին՝ մեծ մասն հարօտութեանց նորին թաղուցանէ խաչատուրն ի ծոց իւր...: Եանցանել աւուրց անցանէ խաչատուրն ի Ս. Էջմիածնայ եւ դայ... յԱղթամար. ձեռնադրի վարդապետ ի Մարգար եպիսկոպոսն Հիլանու. Յովսէփ վրդ. Տեղագիր. էջ 9: Կ'ըսուի թէ Յովսէփ Ա. Ստեփանն դրած է խաչատուր ընդարձակ կենսագրութիւնը՝ բայց ըստ քմաց Կաթողիկոսին, որով վատահիշի չի կրնար համարուիլ (Հիմն. Արեւելք 1896):

¹ Իզմիրլեան, էջ 1012-1013:

² Անդ, էջ 1035:

³ Անիմ՝ աչաց առջեւ Յովսէփ եպիսկոպոսի մէկ ինքնագիր նամակն գրուած 1867, Սեպտ. 17ին յԱղթամար, հասցեակիրն է «Քրիստոսագոր եւ Մեծահալատ» վանամաշաբ... Բէյո մը, որ հաւանօրէն կ'ապրէր Կ. Պոլիս: Հոս անդարկելով խաչատուր անուղղայ գործերը՝ կը յաւելու. «Եւ ան ի նորին շարաննի խորհրդակցէն առաքեալ է այսոր գմբուր լեւիք ձեռնեկաժամ թիւնոք նողկանցունէ. մէջ թողեալ զարդարն եւ զիրան զուռն քարազէ, զի՝ կայր դորա ընդ սառութեան. պատճառն արդարութեամբ ասեմ, համապաղ խորհրդակցէ է դա որ է Յակոբ եպիսկոպոս. շվայելէր դորա եւ նորա յանդիմիլ յայնպիսի եղբնապարծութիւն, յավերակա դարձուցնուցաւ իւր Աթոռայ»:

... «Արդ արտասխառն ձայնիւ աստուստ ասեմ... ողորմել մեծի եւ ողորմել տանն, կրկին սիրով հայեաջիք եւ քոչէք նոր խաչատուր... «Դրոշմի Ազգի» որ է յետ անորինաց... «Փշալեցի Յակոբ վարդապետ ի դիմաց ազգաբնիկ Աթոռայ առաքեցաւ առ Ազգախնամութիւնը»:

¹ Անդ, էջ 1016-1017:

² Անդ, էջ 1040:

³ Բիւզանդիոն, Թ. 1203:

թիւներ մատուցանել¹։ Իւր սխալը իմացաւ նա շատ ուշ՝ երբ 95 թուականի սարսափելի դիպաց ենթարկուեցաւ նաեւ Վասպուրական²։

Լեւոնեան³ անոր գործերուն վրայ խօսելով կը գրէ թէ իւր թեմին մէջ շատ եկեղեցիներու շինութեան պատճառ՝ եղած է՝ ի հիմանց շինելով կամ նորոգելով քայքայած եկեղեցիներ։ Աղթամարայ կղզւոյն մէջ եւ անկէ դուրս շատ մը շէնքեր ալ շինած է, որոնց մէջ նշանաւոր է Ախվանց՝ ծովեկերեայ երկյարկանի ու զուարճալի վեհարանը եւ առնթեր դպրոց մը։ Վեհարանի դռան ճակատին կայ անթուական արձանագրութիւնս։

«Վեհարանս եւ դպրոցս նոր հիմանց կանգնեալ ձօնեմ բազմակարօտ իմ ազգին, ի կայսրութեան ինքնակալին օսմանեան Համիտ երկրորդ վեհապետին յաղթական. Թէպէտ եռանդ սիրոյս վաղուց ստիպէր, Բայց զբաղմունք իմ հոծ գործով ոչ ներէր. Բան զամեն ինչ նուիրական էր հոգւոյս, Ընդ շինութեանց զբարոյական առեալ լոյս, Ուսումնասէր մանկամբ Հայոց ջանալ միշտ. Զիմ սգակիր ժողովրդեան ջնջել վիշտ. Տէր Խաչատուր կաթողիկոս Ռշտունցի, Ձեր աղօթից կարօտ ծառայ Յիսուսի⁴։»

Ասոր ամենէն աւելի գնահատելի գործն եղած է Աղթամարայ վանուց մէջ շինել տուած Թանգարանը, որուն մէջ հաւաքած է վանքին ի հնուց անտի մնացած շատ մը թանկագին ձեռագիրները, նոյնպէս այլ եւ այլ եկեղեցիներու մէջ կամ անհատականաց քով պահուած ձեռագիրները։

1895ին անրուժելի հիւանդութեան մը բռնուած՝ Վան կը տարուի, ուր բաւական ատեն բժիշկներէ խնամուելով, բայց չապաքինելով՝ նոյն տարին Դեկտեմբեր 22ին կը վախճանի։ Մահկանացուն Աղթամար փոխադրուելով կը թաղուի իր կենդանութեան պատրաստել տուած փառաւոր շիրմին մէջ, որ հետեւեալ ոտանաւոր տապանագիրը կը կրէ⁵։

¹ Արաբս, էջ 54։

² Հմմտ. առ այս Խաչատուր 1895, Դեկտ. 19 թուականի տեղեկագիրն առ Մատթ. Իզմիրլեան պատրիարք, հրատ. ԱՐՄՏ. 1896, Մայիս, էջ 245-249։

³ Բիւզանդիոն, Թ. 1203։

⁴ Ազգագր. Հանդ., Ի. էջ 208-209։

⁵ Բիւզանդիոն, Թ. 1204 (պակաս տողերով) եւ Աղդ. Հանդ., Ի. էջ 212 (սխալ ընթերցումներով)։

Խաւար շիրմիս իմ, սիրուն այցելու, Ասել քեզ հոգերս, ո՛հ չունիմ լեզու...

Չուառ ի գահ տունս բեկեալ նիզակաց Ազգիս դառն ցաւոց հեծութեան ի բոց Տոչորեալ հայրապետն եմ Ռշտունի, Որ Խաչատուր անձս Խաչին զոհեցի. Իհետեալ շինութեանց փունջս զանազան Բամեալ խաչս եւ աջս հինս ի Թանգարան, Կաթոսայ սուրբ Իւղոյն՝ աղանին օծման, Աւետարանս, Թանգ շուրջառ, գաւազան, Թողեալ յիշատակ նուէր տաճարիս. Ունէի դեռ նոր գործոց տնն ի յիս, 'Ի արգարեւ Բ. Համիդ վեհ Սուլթան Ղօղեաց զիս ի փառս յառաջինս նշան, Ի մեծ պարծանքս գահս Երծրունեան, Կեանքս, Խիղճս եւ հոգիս այլ սոքօք չցան Ու հողմովք ժանդից հառաչքս ոչ շիջան. Սէրս, յոյս՝ ի Յիսուս, բաժինս՝ այս տապան։

Օծեալ 1864 Սեպտ. 12.
Վախճանեալ 1895 Դեկտ. 22 ի Վան։

Խաչատուրի մահունէն ի վեր թափուր կը մնայ կաթողիկոսական Աթոռը։ Ի սկզբան յանձնուեցաւ կառավարութիւնն Վանայ երեսնի առաջնորդական տեղապահ Մարգարեան Արսէն Վարդապետի՝ կաթողիկոսական փոխանորդի տիտղոսով։ Այնուհետեւ անցաւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանի վերին հսկողութեան ներքեւ կազմուած Տնօրէն խորհուրդի մը, որ տեղապահ մը նախագահութեամբ կը վարէ գործերը (Հմմտ. վերը Հ. Ա. 1916, էջ 148)։

Այսպէս չարաչար եղաւ կործանումն շինուածքի մը, որուն հիմերն գրուած էին աւաղի վրայ։ Թէեւ կրցաւ Աղթամարայ կաթողիկոսարանը 782 տարուան կեանք մը վայելել, բայց մեծ ոգորմամբ, միշտ ահի եւ երկիւղի մէջ, Բնականաբար այսպիսի շինուածքի մը մէջ չէր կրնար կեանքն երջանկաբեր ըլլալ, տեսնել ցանկալի օրեր, պայծառանալ յառաջագիմութեամբ։

Կաթողիկոսութիւնն անգստին ի ծննդոց ծանրաբեռնուած նըզքիս տակ՝ չվայելեց ընդհանուր հայասեռ ժողովրդեան համակրութիւնն եւ սէրը, եւ միշտ խորթ նկատուեցաւ։ Կենսունակութիւն կը պակսէր իրեն, նման անդամի մը, որ զրկուած ամբողջական մարմնոյ հետ երակներու միջնորդութեամբ թարմ արեան անարդիլ խաղացքէն՝ տակաւ տակաւ կը հիւծի, կը տկարանայ, եւ ի վերջոյ կը տարրալուծուի կամ կը գոսանայ՝ ի վնաս իրեն եւ ամբողջ կազմուած

քին: Ոչինչ փոփոխութիւն յառաջ բերաւ այս հիւանդագին դրութեան վրայ Զաքարիայի բախտախնդիր օգափոխութիւնն էջմիածին եւ կաթողիկոսական աթոռին կարճատեւ վայելումը:

Արտաքին աննպաստ հանգամանքներն աւելի վատթարացուցին դրութիւնը: Մեկուսացած վասպուրականի լեռնապատ մութ անկիւն մը, շրջապատուած քիւրտ վաչկատուն, անհամբոյր եւ այլադին ցեղերէ՝ նթարկուած մնաց անգաղար հարկապահանջութեանց, զրկմանց եւ հալածանաց: Փոխանակ շրջակայ վայրագ ցեղերու վրայ ազդելու բարոյապէս՝ ինքն անաղնուացաւ անոնց ազդեցութեան տակ: Բարեկարգական օրէնքներն տակաւ տակաւ քայքայեցան. տգիտութիւնն սկսաւ շահապետել իւր սարսափելի իրականութեամբ: Ոճիրներ կը ներկայանան պատմութեան ատենին առջեւ, մանաւանդ վերջին հարիւրամէին, որոնք իրենց մեկնութիւնն միայն բարբարոս շրջակայքէն կ'ենան ընդունիլ:

Զենք ուզեր այսու սակայն ժխտել, թէ Աղթամար իւր իբր 800 ամեայ կենաց մէջ չվայելեց պայծառ դարուններ ալ: Զաքարեանց եւ Գրիգորիսեանց շրջանն (1300—1600) ամենափայլուն ժամանակն եղաւ այս կողմանց, երբ գրչութեան արուեստն մեծ խանդով մշակուեցաւ վանքերու մէջ, ինչպէս մեծ թուով ձեռագիրներ օրինակուած Աղթամարայ թեմին մէջ կը վկայեն. Դանիէլ Աղթամարցի, Թովմա Մինասեցի, Հայրապետ արեղայ... համբաւուող գրիչներ հանդիսացան այս շրջանին. բայց Աղթամարայ անունն հռչակեց մանաւանդ Գրիգորիս Աղթամարցի իւր անմահ բանաստեղծութիւններով, որոնք շուտով հասարակաց ստացուածք եղան, եւ Զաքարիա Գնունեցի, իրմէ յառաջ Յովհաննէս Արժիշեցի, Մխիթար Մեծօրիցի, նոյն իսկ Գրիգոր Խլաթեցի եւ ուրիշներ Աղթամարայ շրջանակին կը վերաբերին: Բայց ժՁ դարու խոնարհելուն հետ մար կը մոնեն այս անուններն ալ եւ այնուհետեւ արեւելեան խաւար գիշերներն կը յաջորդեն անվերջ՝ մթութեան թանձր քողին տակ անհետացնելով ամէն նշմար անցեալ արեգակնայից օրերուն:

Այսպիսի կացութեան մէջ էջմիածնի եւ Կ. Պոլսոյ օրինաւոր իշխանութիւնք կատարեալ իրաւանց մէջ էին միջամտելու Աղթամարայ գործերուն մէջ եւ չափ եւ սահման գծելու: Անարգար չէր նոյն իսկ կաթողիկոսական աթոռոյն ի սպառ բարձման սպառնալիքն եւ գործադրութիւնը. քանի որ իշխանութեամբ կը զեղ-

ծանէին միայն կաթողիկոսները՝ դադրած օդատակար գործունէութենէ: Ինչ տարակոյս թէ տեղապահ մը կամ պարզ առաջնորդ մը՝ ընտրուած օրինաւոր իշխանութեանէ եւ հմուտ ժողովրդեան պէտքերուն՝ աւելի շահաւէտ պիտի գործէր ի նպաստ ժողովրդեան հոգեւոր զարգացման. ինչպէս ի վերջոյ ստիպեցին պարագայք զայս արդեամբք ի գլուխ հանել:

Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնն — ինչպէս պատմութեանս ընթացքն ցուցուց — աւելորդ էր անդէն ի սկզբնաւորութեան, աւելորդ նկատուեցաւ յընթացս դարուց, աւելորդ երեւցաւ նաեւ ներկայիս. ուստի եւ ցաւ չի պատճառեր անոր դադարումը:

Հ. Ն. ԱՐԻՍԵԱՆ

Մ Ա Յ Ե Ն Ա Ռ Օ Ս Ա Կ Ա Ն

Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի կամակեցւոյ կամ Դարանտոցոյ: Մէկ նմանապիսի պատկերով, Յառաջաքանով եւ Յաւելուածներով: Հրատարակեց Մեսրոպ վարդապետ Նշանեան: Երուսաղէմ, տպ. Առաք. Աթոռոյ Ս. Յակոբեանց, 1915: ՏՊ, էջ 49+667: Գլխին 15 դշ.:

Երբ խօսքն ժէ դարու առաջին քառուրդին Կ. Պոլսոյ եւ շրջակայից հայ գաղթականութեանց վրայ կ'ըլլար, յաճախ հրապարակ կ'ըլլէր Գրիգոր կամակեցւոյ անունն եւ անոր ժամանակագրութիւնը կը յիշատակուէր. ուսկից մերթ ընդ մերթ հատուածներ ալ յառաջ կը բերուէր: Ամբողջական երկը սակայն կը հանգչէր ձեռագիր Երուսաղէմի Մատենադարանին մէջ: Որովհետեւ կամակեցի իւր ժամանակագրութիւնը գրած էր մանրապատում իբրեւ դիպաց ակնատես, այս պատճառաւ ալ ժէ դարու առաջին քառուրդին պատմական լուսաբանութեան համար անհրաժեշտ նկատուած էր այն եւ բանասէրք ակնկառոյց կը սպասէին անոր ամբողջական հրատարակութեան:

Այսօր ունինք զայն մաքուր տպագրութեամբ մեր առջեւ: Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանուց բանասէր Մատենադարանապետին կը պարտինք այս նուէրը, որ կից Առաքել Դաւրիժեցւոյ եւ Զաքարիա Սարկաւագի պատմագրութեանց՝ անգնահատելի աղբիւր մը կը հանդիսանայ ժէ դարու հայ կենսի ուսումնասիրութեան համար: